

Τρόμος και φόβος των χριστιανών και των μουσουλμάνων της Κρήτης ήταν οι γερλήδες (yerli yeniceri), οι ντόπιοι γενίτσαροι (Κρητογενίτσαροι) που διαχωρίζονταν από τους karu – kulu, τους αυτοκρατορικούς γενίτσαρους. Αψηφούσαν τον νόμο και κανέναν δεν ανέχονταν πάνω από το κεφάλι τους. Στα Χανιά κυρίως, η ζωή των κατοίκων κινιόταν κατά τα κέφια τους. Ωμοί και ασύδοτοι, προέβαιναν σε κάθε είδους αγριότητα και αδιαφορούσαν ακόμη και για τα σουλτανικά διατάγματα.

Μετά το 1750, η κατάσταση έγινε απελπιστική. Οι γερλήδες Ιμπραήμ Αληδάκης στα Χανιά, Αρίφ Αγάς στο Ρέθυμνο, Μπεντρή εφέντης και Χάνιαλης στο Ηράκλειο και Μεμέτ Αγάς ή Μεμέτακας στη Σητεία είχαν μεταβληθεί σε κράτος εν κράτει: Ληλατούσαν, ρήμαζαν, σκότωναν, βίαζαν.

Απόγονος Ενετού εξωμότη, ο Ιμπραήμ Αληδάκης έμενε στο βενετσιάνικο οικογενειακό του καστρόσπιτο στο χωριό Εμπρός Νερό, ελέγχοντας τα βόρεια περάσματα στα Σφακιά. Το ίδιο το φρούριό του ήταν κτισμένο πάνω στη μοναδική έξοδο των Σφακιών. Ο Αληδάκης ήταν επιτηρητής της περιοχής και πληροφοριοδότης των Τούρκων, ανυπόληπτος ακόμα κι ανάμεσα στους αγάδες που δεν τον πολυχώνευαν. Πλούσιος γαιοκτήμονας και κτηνοτρόφος, διέθετε 14 ή κατ' άλλους 24 «μιτάτα» (στάνες) που απλώνονταν από την Καλλικρατιανή Ροδαρέ (σύνορα Ρεθύμνου) ως το βουνό Μαλάξα, πάνω από τη Σούδα. Διατηρούσε μικρό ιδιωτικό στρατό από 120 οπλοφόρους, ενώ οι βοσκοί του βρίσκονταν σε διαρκείς προστριβές με τους Σφακιανούς.

Διαβόητος ζωοκλέφτης και άρπαγας περιουσιών, ο Ιμπραήμ Αληδάκης δε δίσταζε να κλέβει κοπάδια ολόκληρα και να καταπατά τα κτήματα των κατοίκων της πεδιάδας των Χανίων. Όσοι διαμαρτύρονταν και κατέφευγαν στα δικαστήρια, είχαν να αντιμετωπίσουν τις στρατιές των ψευδομαρτύρων του που ορκίζονταν ότι η γη του ανήκε. Η περίοδος που ακολούθησε την καταστολή της επανάστασης του Δασκαλογιάννη (1770 – 1771) ήταν από τις πιο βασανιστικές, τόσο για τους Χανιώτες γενικά όσο και για τους Σφακιανούς ειδικότερα. Ο Ιμπραήμ αγάς Αληδάκης τρομοκρατούσε τον κάμπο του Αποκορώνου και

προσπαθούσε να καρπωθεί τις περιουσίες και τα βοσκοτόπια των κατεστραμμένων Σφακιανών. Είχε στενέψει πολύ την κτηνοτροφική τους ζώνη και δεν δίσταζε να τους τρομοκρατεί με τον στρατό του. Οι Σφακιανοί απαντούσαν με τον τρόπο που καλά γνώριζαν: Κατέβαιναν αιφνιδιαστικά, χτυπούσαν τους ανθρώπους και τα κοπάδια του κι αποσύρονταν.

Ο Αληδάκης θέλησε «να τελειώνει με τους Σφακιανούς». Όμως, τα σχέδιά του για εκστρατεία στα Σφακιά μαθεύτηκαν. Αντί να χρειαστεί να βαδίσει εναντίον τους, τους είδε ξαφνικά να πολιορκούν τον πύργο του.

Ήταν το 1774. Σε ευρεία σύσκεψη, οι Σφακιανοί αποφάσισαν να κινηθούν πρώτοι, χτυπώντας τον Αληδάκη στο ίδιο του το κάστρο. Οργανώθηκαν, με πρωτοβουλία των Βολουδάκη Μπουζομάρκο, Παπά Σήφη Μωράκη κι άλλους. Ανάμεσά στους ένοπλους βρέθηκαν και αρκετές γυναίκες (Πατσουροτζαμπιά, Κατερίνα Λουπάση, Κατερίνα Βούρβαχη και άλλες). Ο Γεωργής Πάτερος περιγράφει σε στίχους την εμμονή τους να πολεμήσουν:

«...Γυναίκες, σεις να κάτσετε μαζί με τα παιδιά σας,

μα σας κάτω 'ς τον Πρόσνερο, δεν είναι η δουλειά σας

ογλήγορα 'ς τα σπίθια σας, το λεν' οι πολεμάρχοι,

μα μεις του Πύργου την Τουρκιά την τρώμε και μονάχοι.

- Μα μεις δεν απομένουμε, μαζί σας θ' ακλουθούμε,

τση Ρωμιοσύνης τον οχθρό κ' εμείς θα πολεμούμε.

- Ας έρθου, σα δε γίνεται, μα η πρώτη των δεν είναι...»

Οι Σφακιανοί συγκεντρώθηκαν στου Ασκύφου με αρχηγό τον Μανούσακα (Μανούσο Πατακό) και βάδισαν στο Εμπρός Νερό, όπου πολιορκήσαν το κάστρο του Αληδάκη, ενώ οι τοπικές τουρκικές δυνάμεις απέφυγαν να εμπλακούν με τη δικαιολογία ότι περίμεναν την ενίσχυσή τους από τον στρατό που όμως ποτέ δε φάνηκε. Ο Κρητογενίτσαρος πλήρωνε την έπαρσή του και τα δεινά που είχε προκαλέσει και στους μουσουλμάνους των Χανίων. Με υπόγειες σήραγγες που άνοιξαν, οι Σφακιανοί κατόρθωσαν να πάρουν το κάστρο. Η εκδίκησή τους ήταν τρομερή: Οι 120 άνδρες του ιδιωτικού στρατού του Αληδάκη ρίχτηκαν από τις πολεμήστρες του κάστρου στα βράχια και σκοτώθηκαν. Ο ίδιος ο Κρητογενίτσαρος πιάστηκε εκεί κι εξοντώθηκε από τους εισβολείς που τον κομμάτιασαν. Οι επιτιθέμενοι είχαν είκοσι νεκρούς: 18 άνδρες και δυο γυναίκες. Αφηγείται ο ποιητής:

«...κλαίνε τη Μπούρμπαχο – κατσουλή, με τη μακρά πλεξούδα

απού πολέμ' αντρείστηκα κι' άς ήτο κοπελούδα,

κλαίνε και τη Σγουροφυλλιά, που 'κανε τα λαγούμια

κ' έκανε τα παιδιά αρφανά, χηράδες τα χανούμια

απού την ηύρ' η μπαλλοτέ κ' έπιανε εις το δώμα

και παίρνει η μπόρμπερη φωθιά και τηνε κάνει λιώμα...»

Οι Σφακιανοί πήραν μαζί τους στα Σφακιά τα λάφυρα που κυρίευσαν στο κάστρο του Αληδάκη και μοιράστηκαν τη γη που κατείχε. Ακόμα και σήμερα, σφακιανές οικογένειες κατέχουν βοσκοτόπια που τους έλαχαν τότε μερίδια.

Ο ξεσηκωμός του 1821

Όπως οι περισσότερες στην Κρήτη, και η επανάσταση του 1821 ξεκίνησε από τα Σφακιά, όπου δρούσαν τουλάχιστον είκοσι μνημένοι στη Φιλική Εταιρεία, κυρίως έμποροι και πλοίαρχοι. Ανάμεσά τους, οι πλοιοκτήτες Παναγιώτης Ψαρουδάκης, Ανδρέας Φασουλής, οι μετά τη επανάσταση του Δασκαλογιάννη φυγάδες στη Μολδοβλαχία Δαιμονάκηδες και ο καπετάνιος Αναγνώστης Μανουσογιαννάκης. Κι ακόμα οι Μανουήλ Αντ. Καλλικράτης, Χατζή Γιώργης Κελαϊδής, Ιωάννης Γ. Μπιράκης, Αναγνώστης Παναγιώτου, Αναγνώστης Ψαρουδάκης, Χατζη Ιωάννης Πωλιουδάκης, Γεώργιος Δασκαλάκης ή Τσελεπής, Βουρδουμπάς Ρούσσο, Χατζή Χιωνιάς, Μιμίκος Βολουδάκης, Γεώργιος Πωλογεωργάκης, Χατζή Ανδρέας Κριαράς, Αναγνώστης Πρωτοπαπαδάκης, Γεώργιος Μωράκης Πρωτόπαπας, Σταυριανός Μπίρης.

Την «Καγκελαρία των Σφακίων» (προσωρινή επαναστατική κυβέρνηση, με έδρα το Λουτρό), που εκλέχτηκε να διευθύνει τον αγώνα, αποτελούσαν οι Γεώργιο Μοράκης Πρωτόπαπας των Σφακίων, Χατζή Ιωάννης Πωλιουδάκης, Σήφης Παπαδάκης, Στρατής Βουρδουμπάς, Ανδρέας Κριαράς και Αναγνώστης Ψαρουδάκης, με γραμματέας τον Δ. Φλαμπουριάρη από το Ηράκλειο. Η σφραγίδα της Καγκελαρίας ήταν εικόνα της Παναγίας με επιγραφή «Παναγία του Λουτρού».

Στα 1821, η Κρήτη αριθμούσε 120.000 Τούρκους και 140.000 Έλληνες. Οι Τούρκοι διέθεταν 20.000 πολύ καλά οπλισμένους στρατιώτες και οι Έλληνες 1.200 όπλα (οκτακόσια των Σφακιανών και τετρακόσια των Ριζιτών, κατοίκων των χωριών που βρίσκονται στις υπώρειες {ρίζες} των Λευκών Ορέων). Η είδηση ότι στον Μοριά είχε ξεσπάσει επανάσταση έφθασε νωρίς στα Σφακιά. Μια πρώτη μάζωξη (Μεγάλη Πέμπτη, 7 Απριλίου του 1821, στα Γλυκά Νερά Σφακίων) οδήγησε στη διαπίστωση ότι ήταν ώρα η Κρήτη να ξεσηκωθεί. Μια δεύτερη μάζωξη (21 Μαΐου, στο Λουτρό), στην οποία μετείχαν αρχηγοί των Σφακιανών και πρόκριτοι απ' όλο το νησί, προχώρησε στη σύσταση «Καγκελαρίας» που θα διηύθυνε τον αγώνα. Ορίστηκαν επιτροπή, γραμματέας και οικονομική επιτροπή.

Τις αποφάσεις επικύρωσε λαϊκή συνέλευση των Σφακιανών (19 Μαΐου), στην Παναγιά τη Θυμιάνη. Εκεί εκλέχτηκαν και οι πρόκριτοι επικεφαλής του αγώνα ανά χωριό (αλφαβητικά):

Από την Ανώπολη και τα γύρω της χωριά, οι Χατζή Πωλιουδάκης, Αναγνώστης και Ανδρέας Παναγιωτάκοι, Νικόλαος Ανδρουλακάκης, Γεώργιος Τσελεπής – Δασκαλογιάννης, Ανδρέας Κριαράς, Μανούσος Πρωτοπαπαδάκης και Ανδρέας Φασουλής. Από το Ασκύφου, οι Πρωτόπαπας Γεώργιος, Ανδρουλιός Μοράκης, Αναγνώστης Μοράκης και Σήφης Καυκαλάς. Από το Ασφένδου, οι Γεώργιος και Σήφης Δεληγιαννάκης, Σηφοδασκαλάκης, Σφηνιάς Μανούσος και Ανδρέας Βούρβαχης. Από τον Εμπρός Γιαλό (Χώρα Σφακίων), οι Ρούσος και Στρατής Βουρδουμπάς, Χατζή Χιονιάς, Αναγνώστης Ψαρουδάκης και Στρατής Μπελιβάνης. Από την Ίμπρο, ο Πωλογιάννης κι ο γιός του Πωλογεωργάκης, ο Κωστόπουλος και τ' αδέρφια Εμμανουήλ και Αναγνώστης Μανουσογιαννάκοι. Από τον Καλλικράτη, οι Παπά Ιωάννης, Σήφης Παπαδάκης, και τα αδέρφια Αναγνώστης, Ανδρέας και Πέτρος Μανουσέλης. Και από το Μουρί, οι ιερείς Ανδρέας και Ιωάννης.

Εκλέχτηκαν και οι «πεντακοσίαρχοι» (οπληρχηγοί): Για την Ανώπολη και τα γύρω χωριά, οι Χατζή Πωλιουδάκης, Αναγνώστης Παναγιώτου, Γεώργιος Τσελεπής – Δασκαλογιάννης, Βαρδουλομανούσος και Ανδρέας Φασουλής. Για του Ασκύφου ο Αναγνώστης Πρωτοπαπαδάκης. Για την Ασφένδου ο Γεώργιος Δεληγιαννάκης. Για τον Εμπρός Γιαλό και το Μουρί, ο Ρούσος Βουρδουμπάς, Για την Ίμπρο, ο Κωστόπουλος. Για τον Καλλικράτη, ο Αναγνώστης Μανουσέλης. Και για τους Κομητάδες ο Πωλογεωργάκης.

Στάλθηκε επιστολή στην Ύδρα και στις Σπέτσες με αίτημα τη χορήγηση 2.000 τουφεκιών και 15 πλοίων, ενώ από δάνεια συγκεντρώθηκαν 24.000 δίστηλα τάλιρα (ισπανικά νομίσματα αξίας 6 γροσιών καθένα που έφεραν παράσταση με τις «Ηράκλειες Στήλες» στο Γιβραλτάρ) και από εράνους άλλα 30.000 δίστηλα τάλιρα. Με άλλα λόγια, μαζεύτηκαν 324.000 γρόσια. Με τα χρήματα αυτά, αγοράστηκαν όπλα και πυρομαχικά από τη Μάλτα, ενώ ο πλοίαρχος Ανδρέας Φασουλής χάρισε 400 οκάδες (μια οκά = 321 γραμμάρια) μπαρούτι και ένας άλλος πλοίαρχος, από τη Σάμο, πρόσφερε έναντι αμοιβής άλλα 200 βαρέλια μπαρούτι. Κι ακόμα, συγκροτήθηκε στόλος από 27 πλοία Σφακιανών καραβοκύρηδων.

Με προτροπή του ηγούμενου στο Μοναστήρι Πρέβελη, Μελχισεδέκ Τσουδερού, Σφακιανού από μητέρα, έγινε απόπειρα να πλευριστούν οι μουσουλμάνοι Αμπαδιώτες της επαρχίας

Αμορίου. Κατάγονταν από τους Άραβες που τον 9^ο και 10^ο αιώνα κατείχαν την Κρήτη, κρατούσαν τα έθιμά τους κι έβλεπαν αφ' υψηλού τους Τούρκους της Κρήτης που τους θεωρούσαν κατώτερα όντα. Για τον λόγο αυτό, οι Σφακιανοί πίστεψαν ότι θα τους προσεταιριστούν ή τουλάχιστον θα τους πείσουν να μείνουν ουδέτεροι. Οι Αμπαδιώτες όμως περιφρονούσαν τους Τούρκους, επειδή ακριβώς έρχονταν σε επαφή και επιμιξία με χριστιανούς. Καμώθηκαν ότι θα συμπράξουν αλλά ειδοποίησαν τον πασά στο Ηράκλειο. Όταν πήραν αυτά που ζήτησαν, ο αρχηγός τους Ψαρσμάλης, με διακόσιους άνδρες, βρέθηκε και στο Φραγκοκάστελο, απ' όπου απειλούσε εισβολή στα Σφακιά. Μπροστά τους εμφανίστηκαν δέκα Σφακιανοί για να κουβεντιάσουν, μήπως μπορέσουν να τα βρουν, έστω και την τελευταία στιγμή. Οι Αμπαδιώτες απαιτούσαν να τους παραδοθούν τα όπλα. Κατάλαβαν όμως ότι ήταν περικυκλωμένοι από άλλους Σφακιανούς και προτίμησαν να αποχωρήσουν δίχως μάχη. Ξεκίνησαν επιθέσεις κατά των χριστιανών, σκότωσαν τους καλόγερους και όσους χωρικούς βρέθηκαν στο μοναστήρι Πρέβελη και λεηλάτησαν άλλα μοναστήρια. Κάτοικοι του Καλλικράτη έσπευσαν να συγκρουστούν μαζί τους. Η πρώτη αυτή συμπλοκή είχε τρία θύματα: Δυο νεκρούς Αμπαδιώτες κι ένα Σφακιανό.

Στα Χανιά ξεκίνησαν επιθέσεις εναντίον χριστιανών, ενώ ο πασάς έστειλε τρία υψηλόβαθμα στελέχη στην περιοχή με την εντολή να μη γυρίσουν πίσω, χωρίς τον οπλισμό των Σφακιανών. Οι τρεις τους είχαν μαζί του επιστολή του μητροπολίτη Γεράσιμου που τους συνιστούσε να παραδώσουν τα όπλα. Οι Σφακιανοί αρνήθηκαν και στον μητροπολίτη έγγραφαν:

«Σεβασμιώτατε, την ευχήν σας θέλομεν και τας ευλογίας σας αποδεχόμεθα αλλά τους αφορισμούς και τας κατάρας σας στέλνομεν οπίσω δια να τας μεταχειρισθείτε εις όσους πρέπει...».

Από τις 11 Ιουνίου 1821, οι Τούρκοι ξεκίνησαν και σφαγές που απλώθηκαν ως την επαρχία Σελίνου. Οι Κρητικοί απάντησαν με χτύπημα στο Θέρισσο. Ο πασάς των Χανίων έστειλε εναντίον τους εξήντα γενίτσαρους με αρχηγό τον Ιμπραήμ Ταμπουρατζή. Οι Έλληνες τους πήραν στο κυνήγι. Οι γενίτσαροι οχυρώθηκαν στο Λούλο. Μετά από πολύωρη μάχη, αναγκάστηκαν να οπισθοχωρήσουν στα Χανιά, αφήνοντας στον τόπο 18 νεκρούς και πολύτιμα για τους επαναστάτες πολεμοφόδια.

Νέα μάχη έγινε στις 14 Ιουνίου, όταν οι Τούρκοι των Χανίων βγήκαν να πάρουν κεφάλια. Οι

Έλληνες επέπεσα πάνω τους και τους έτρεψαν σε άτακτη φυγή. Για να γλιτώσουν, οι Τούρκοι πετούσαν τα όπλα τους.

Από τις 13 Ιουνίου 1821, Σφακιανοί και Ρεθυμνιώτες κινούνταν προς το Ρέθυμνο. Εκεί, τους πληροφόρησαν ότι ο Ισμαήλ Αγάς Κουντούρης (Μπαϊρακαγασής) ήταν στη θέση Καλή Συκιά με εξακόσιους άνδρες. Έσπευσαν να τους συναντήσουν. Η μάχη έγινε στις 18 Ιουνίου, κοντά στην Καλή Συκιά. Οι Έλληνες νίκησαν και ο Ισμαήλ Αγάς Κουντούρης σκοτώθηκε, μαζί με τους μισούς άνδρες του. Οι Έλληνες είχαν επτά νεκρούς.

Ο Ιούνιος και ο Ιούλιος του 1821 πέρασαν με καθημερινές μάχες και με πολύ μεγάλες απώλειες των Τούρκων.

Τον Αύγουστο, ο Σερίφ πασάς, σερασκέρης (γενικός στρατηγός) στο Ηράκλειο, ξεκίνησε συνδυασμένη εκστρατεία. Έχασε πολλές μάχες αλλά κατόρθωσε να φτάσει ως τα Σφακιά, πρώτος κατακτητής αυτός μετά από μισό αιώνα (επανάσταση του Δασκαλογιάννη, το 1770).

Την πλήρωσαν οι άμαχοι καθώς οι ένοπλοι σκόρπισαν στα βουνά. Ο Σερίφ πασάς γύρισε στη βάση του. Οι Κρητικοί ξαναπήραν τα όπλα. Παρ' όλη τη διαμάχη που ξέσπασε ανάμεσα στους αντισφακιανούς και τους φιλοσφακιανούς, ως το τέλος του 1821, ολόκληρη η Κρήτη ήταν ελεύθερη με εξαίρεση τα κάστρα, όπου οι Τούρκοι είχαν καταφύγει.

Τον Μάιο του 1822, έφτασε στην Κρήτη σουλτανικός στόλος σαράντα πολεμικών και πολλών μεταγωγικών πλοίων. Στη Σούδα, αποβιβάστηκε στρατός 10.000 Αλβανών υπό τον στρατηγό Χασάν πασά.

Το καλοκαίρι του 1823, στη Σούδα επίσης, έφτασαν πενήντα αιγυπτιακά πολεμικά και πολλά μεταγωγικά υπό τον Ισμαήλ Γιβραλτάρ. Στο νησί αποβιβάστηκαν αιγυπτιακά στρατεύματα υπό τον Χουσεΐν μπέη.

Στα 1824, η Κρήτη ήταν και πάλι κάτω από τουρκικό έλεγχο. Οι Έλληνες αποσύρθηκαν στα βουνά απ' όπου οργάνωσαν κλεφτοπόλεμο. Άλλοι πέρασαν στον Μοριά όπου σχημάτισαν

κρητικά σώματα. Και 600 πολέμησαν στην Κάσο.

Και νέοι ξεσηκωμοί

Στην Κρήτη όμως δεν ησύχασαν. Τον Ιούλιο του 1825, Κρητικοί της διασποράς βγήκαν στο σαντζάκιο των Χανίων, ενώθηκαν με μόνιμους κατοίκους, ανάμεσα στους οποίους και Σφακιανοί, πήραν τα φρούρια της Γραμβούσας και του Κίτσαμου και γενίκευσαν την επανάσταση. Σύντομα, οι Τούρκοι περιορίστηκαν στα φρούρια. Νοέμβριο του 1827, κι άλλοι 1500 Κρητικοί έφτασαν στην Κρήτη κι έπιασαν στο Μιραμπέλλο. Οι Τούρκοι έπαθαν πανωλεθρία στη Νεάπολη, ενώ οι νίκες των Ελλήνων σε Σητεία, Ηράκλειο, Ρέθυμνο και Κυδωνία ελευθέρωσαν ολόκληρο το νησί, εκτός από τα παράλια φρούρια όπου συνωθούνταν οι Τούρκοι.

Η Κρήτη όμως δεν ήταν τότε στον λογαριασμό να γίνει ελληνική. Με επιστολή του (6 Ιουνίου 1830), ο κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας γνωστοποιούσε ότι οι μεγάλες δυνάμεις άφηναν το νησί στους Τούρκους. Οι οποίες μεγάλες δυνάμεις εξανάγκασαν και τους Κρητικούς της Γραμβούσας να παραδώσουν το οχυρωμένο νησάκι. Τον Σεπτέμβριο του 1830, έφτασαν στο νησί 3.000 άνδρες του αιγυπτιακού τακτικού στρατού υπό τον Νουρεντίν μπέη, με Γάλλους, Άγγλους και Ρώσους αξιωματικούς. Κατέλαβαν την Κρήτη. Στα 1831, ο σουλτάνος εκχώρησε τη μεγαλόνησο στον Μοχάμετ Άλη της Αιγύπτου. Η τιμή της πώλησης έφτασε τα 25.000.000 γρόσια. Η Κρήτη μετατράπηκε σε αιγυπτιακή επαρχία.

Πέρασε και πάλι στην τουρκική κυριαρχία, στα 1840. Στο νησί, τίποτα δεν άλλαξε. Ακόμα κι ο Μουσταφά πασάς παρέμεινε γενικός διοικητής.

Στα 1856, ο σουλτάνος δημοσίευσε το Χάτι Χουμαγιούν («Λαμπρό έγγραφο») με το οποίο καθιέρωνε την ανεξιθρησκία, αναγνώριζε τα προνόμια των χριστιανών και τους παραχωρούσε ισότητα στα αστικά δικαιώματα. Γρήγορα όμως ξέχασαν οι Τούρκοι την

υπογραφή τους και καταδυνάστευαν τους Κρητικούς με αυθαιρεσίες και βαριές φορολογίες.

Τον Μάιο του 1866, περίπου 4.000 Κρητικοί μαζεύτηκαν στα Περιβόλια, κοντά στα Χανιά, και ζήτησαν να εφαρμοστούν οι όροι της συνθήκης. Οι Τούρκοι αρνήθηκαν. Η επαναστατική συνέλευση στις 21 Αυγούστου από το Ασκύφου Σφακίων, για μια ακόμη φορά, κάλεσε τον Κρητικό λαό σε ένοπλη δράση. Μοναδικός σκοπός της επανάστασης ήταν η ένωση με την Ελλάδα. Ο αγώνας άντεξε ως το 1869 και καθαγιάστηκε με τη θυσία στο Αρκάδι, στις 9 Νοεμβρίου 1866.

Μετά το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου, ο ακόμα διοικητής της Κρήτης Μουσταφά πασάς θέλησε να πατήσει τα Σφακιά, όπου φιλοξενούνταν 25.000 γυναικόπαιδα. Με στρατό 15.000 ανδρών (κατ' άλλους, 30.000) κινήθηκε από τα Χανιά προς το Σέλινο. Μπροστά στον μεγάλο αριθμό των Τούρκων, οι Σφακιανοί υποχώρησαν προς τον Κουστογέρακα. Ο Μουσταφά τους ζήτησε να σταλούν από κάθε χωριό τρεις δημογέροντες για να του δηλώσουν υποταγή. Οι Σφακιανοί αρνήθηκαν. Ο στρατός του πασά επιβιβάστηκε σε πλοία και, στις 3 Ιανουαρίου (1867), αποβιβάστηκε στην περιοχή και στρατοπέδευσε στους Κομητάδες και στον Εμπρός Γιαλό (Χώρα Σφακίων).

Μια πρώτη μάχη έγινε στις 8 Ιανουαρίου στην Αγία Ρούμελη. Στη συνέχεια, ο Μουσταφά προτίμησε να ξεκινήσει διαπραγματεύσεις. Παράλληλα, στις 14 Ιανουαρίου, έστειλε 2.500 άνδρες προς το Ασκύφου. Βρήκαν Σφακιανούς κι Αποκορωνιώτες να τους περιμένουν στο πέρασμα του Κατρέ κι αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν. Την ίδια μέρα (14 Ιανουαρίου), οι διαπραγματεύσεις έληξαν με συμβιβασμό. Ο Μουσταφά είχε απαιτήσει από τους Σφακιανούς να του παραδώσουν καταλόγους με τους «φιλήσυχους» και τους «αντάρτες» της περιοχής και αναγνώριζε τα προνόμιά τους. Εκείνοι του είχαν παραδώσει κατάλογο «φιλήσυχων» με τα ονόματα όλων των κατοίκων και «ανταρτών» με ονόματα νεκρών.

Ο τουρκικός στρατός αποχώρησε αλλά ο Μουσταφά έκανε το λάθος να τον περάσει μέσα από την περιοχή των Σφακίων, για να φανεί ότι τους υποδούλωσε, κι έμεινε δυο μερόνυχτα στο Ασκύφου. Οι Σφακιανοί δεν του το συγχώρεσαν. Σώμα περίπου 250 ανδρών επέπεσε στον στρατό του και τον ανάγκασε να υποχωρήσει. Με τάξη στην αρχή, άτακτα στη συνέχεια καθώς οι τουρκικές απώλειες μεγάλωναν: Κινήθηκαν προς το Λαγγό του Κατρέ, εκεί όπου, το 1821, είχαν υποστεί βαριά ήττα. Χώθηκαν τρέχοντας στο φαράγγι, για να διαπιστώσουν ότι η έξοδος του ήταν αποκλεισμένη από Σφακιανούς που τους περίμεναν. Θέλησαν να γυρίσουν πίσω αλλ' ήδη άλλοι Σφακιανοί τους έφραζαν την υποχώρηση. Επαναλήφθηκε η «μάχη στα Δερβενάκια» (του 1822), σε άλλον τόπο.

Κατά τον Γάλλο γιατρό, Βομ, σκοτώθηκαν 1.200 Τούρκοι και τραυματίστηκαν 1.400. Ο Αρμένιος γιατρός του Μουσταφά μέτρησε 1.013 νεκρούς και «πάνω από 1.500» τραυματίες. Οι Σφακιανοί είχαν τέσσερις νεκρούς και δέκα τραυματίες.

Τα νέα της μεγάλης ήττας έφτασαν ως την Κωνσταντινούπολη. Ο Μουσταφά πασάς κλήθηκε για εξηγήσεις. Δεν επέστρεψε στην Κρήτη. Στη θέση, που τόσα χρόνια κατείχε, διορίστηκε ο Ομέρ πασάς (1806 – 1871), εξισλαμισμένος Κροάτης. Αμέσως μόλις αποβιβάστηκε στην Κρήτη, κινήθηκε εναντίον των Σφακιανών: Στράτευμα υπό τον ίδιο προσπάθησε να εισβάλει μέσα από τον Καλλικράτη, ενώ άλλο στρατιωτικό σώμα, υπό τον Ομέρ Μεχμέτ, επιτέθηκε στην Κράπη Σφακιών. Και οι δυο κινήσεις απέτυχαν. Παράτησε τη Δυτική Κρήτη και βάδισε εναντίον της Ανατολικής. Από τις 21 μέχρι τις 30 Μαΐου, έδωσε τέσσερις μάχες στο οροπέδιο του Λασιθίου. Έχασε τις τρεις, νίκησε στην τέταρτη. Ισοπέδωσε όλα τα χωριά, καίγοντας και σφάζοντας. Ένα τραγούδι μιλά για τα έργα του:

«Αν δε μερώσω τα Σφακιά, να κάψω το Λασιθί,

κι αυτό τον Αποκόρωνα, δεν ήσυχάζ' η Κρήτη».

Δεν ησύχασε. Με το που αποχώρησαν οι Τούρκοι, οι Λασιθιώτες γύρισαν στα κατεστραμμένα χωριά τους.

Πιστεύοντας ότι τελείωσε με το Λασιθί, ο Ομέρ πασάς έστειλε, στις 5 Ιουλίου 1867, δυνάμεις να εισβάλουν στα Σφακιά. Κατέλαβαν το ανατολικό τμήμα της περιοχής, έκαψαν, σκότωσαν αλλά δε στέριωσαν. Ο κλεφτοπόλεμος των Σφακιανών τους τσάκισε. Τον Σεπτέμβριο, ο Ομέρ πασάς ανακλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου δυσφορούσαν με τις μεθόδους του. Δεν επανήλθε στο νησί.

Η επανάσταση έσβησε την άνοιξη του 1869. Όμως, στα 1878, η Κρήτη απέκτησε ένα είδος αυτονομίας που διασφάλιζε την ισότιμη συμβίωση Τούρκων και Ελλήνων με τη συνθήκη της Χαλέπας.

Για μια ακόμη φορά, η Κρήτη επαναστάτησε τον Ιανουάριο του 1897 αλλά ο καταστροφικός ελληνοτουρκικός πόλεμος της ίδιας χρονιάς ανάγκασε τους Κρητικούς να δεχτούν αυτονομία αντί για την ένωση με την Ελλάδα. Στις 3 Νοεμβρίου του 1898, ο τελευταίος Τούρκος είχε φύγει από το νησί. Στις 10 Μαρτίου του 1905, ξέσπασε η επανάσταση στο Θέρισσο, στους πρόποδες των Λευκών Ορέων. Οι προστάτιδες δυνάμεις επέβαλαν πλήρη αυτονομία στο νησί με δικαίωμα να συντηρεί δική του χωροφυλακή κι ανακοίνωσαν πως οι εκεί δυνάμεις τους θ' αποχωρούσαν.

Το έπραξαν τον Ιούλιο του 1909 χωρίς ως τότε να έχει πραγματοποιηθεί η ένωση με την Ελλάδα. Οι Κρητικοί έπρεπε να περιμένουν ως την 1^η Οκτωβρίου του 1912. Τότε, οι βουλευτές τους έγιναν δεκτοί από τη Βουλή των Ελλήνων. Με τη συνθήκη της Αθήνας, την 1^η Νοεμβρίου του 1913, η ένωση επικυρώθηκε και τυπικά.

Τιμητικά, τα Σφακιά, παρά τη μικρή έκτασή τους και τους λιγοστούς κατοίκους, ονομάστηκαν νομός. Σήμερα, αποτελούν μια από τις πέντε επαρχίες του νομού Χανίων.

(Ιστορία του Έθνους, 18.7.2009) (τελευταία επεξεργασία, 13.7.2010)